

tarımıyla birlikte, Güney Afrika ekonomisinin temelini oluşturur. Bununla beraber Transvaal'de mandıraçılık, Natal'de şeker üretimi, Güneybatı Kap'ta narenciye ve üzüm yetiştirilmesi gibi mahallî özellik gösteren ekonomik faaliyetler de bulunmaktadır. Zambiya ve Zimbabve (eski Kuzey ve Güney Rodezya), tamamıyla tropikal kuşakta bulunmalarına rağmen, tahıl yetiştirme ve hayvan otlatma alanları bakımından Güney Afrika'ya çok benzerler; buralarda tütün önemli bir gelir kaynağıdır. Kuzey Afrika'nın başlıca ürünleri buğday, arpa, zeytin ve üzümdür. Büyük Sahra boyunca dağınık halde bulunan birçok vahada yoğun tarım yapılır. Mısır'da ise Nil vadisinde sulama ile çeşitli ürünler ve bu arada bilhassa pamuk yetiştirilerek yoğun bir nüfusun geçimi sağlanır.

Afrika kıtasının ancak 1/8'i ormanlarla kaplıdır. Bugün tropikal yağmur ormanlarıyla ekvatorial kuşağın yüksek bölgelerindeki ormanlar dahil pek çok ormanlık alan tarla açma sebebiyle yer yer tahrip edilmiş ve sahaları daraltılmış durumdadır. Savan tipinde, seyrek ağaç ve çayırardan oluşan bitki toplulukları geniş sahalarda görülür. İllıman kuşak ormanlarına sadece Doğu ve Güney Afrika'nın yüksek yerlerinde rastlanır. Kuzey Afrika'da ise Akdeniz iklimine has orman alanları sınırlıdır. Halen ormanlar toprak ve suyun korunması, mahallî yakıt ve kereste ihtiyaçlarının sağlanması gibi tedbirlerle ilgili devletlerin sıkı kontrolleri altında bulunmaktadır. Gabon gibi bazı bölgeler bir yana bırakılırsa, eskiden ormanlardan pek faydalanılmamasına karşılık, bugün orman ürünleri önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın talebi artırması üzerine Fildişi Sahili, Gana, Nijerya ve Kongo Cumhuriyeti'nde kereste endüstrisi gelişmiş, ayrıca biçilmiş kereste ihracatına ek olarak entegre sanayi tesisleri de kurulmuş ve böylece Batı Afrika, başarılı bir kâğıt hamuru üreticisi haline gelmiştir. Bu arada tropikal Afrika toprakları dışındaki ormanların mantar meşesi ve sert keresteli ağaç gibi bazı ürünleri de ticarî önem kazanmış durumdadır.

Afrika kıyıları önündeki kıta sahanlığının darlığı sebebiyle balıkçılık fazla gelişmemiştir. Deniz derinliğinin sahille yakın mesafelerde birden 200-1000 metreye kadar inmesi, Kuzeybatı Avrupa ve Doğu Asya balıkçılığı ile mukayese edilebilecek geniş çapta bir faaliyete

imkân vermemektedir. Bununla beraber gerek kıyılarda gerekse büyük göl ve nehirlerde bir miktar balık tutulmaktadır. Bağımsızlığını yeni kazanmış bazı Afrika ülkeleri ticarî balıkçılığa yönelmeyi planlamaktadırlar. Bunlardan Gana, Volta nehri üzerinde yeni inşa edilmiş olan büyük Akosomba baraj gölünde balıkçılığa başlamış durumdadır. Güney Afrika Cumhuriyeti ise güney yarı küresinin başlıca balık üreticilerinden biridir (yılda 650 bin ton).

Sanayi, II. Dünya Savaşı'ndan önce, yalnız Kuzey ve Güney Afrika'da madencilikle birlikte gelişmiştir. Maden zenginlikleri kıtanın jeolojik yapısı ile yakından ilgilidir. Prekambriyen devri metamorfik kayalar arasında bakır, krom ve altın gibi kıymetli madenler, Güney Afrika'da birinci zamanın Karbon devri arazisinde de zengin kömür yatakları mevcuttur. Dünyada üretilen altının yarısından fazlası, elmasın % 98'i, kobaltın % 70'i, kromun % 40'ı ve vanadiumun % 20'si Afrika'dan çıkarılmaktadır. Uranyum, radyum, fosfat, potas, tuz, boksit, demir ve petrol gibi daha birçok yer altı kaynaklarına sahip olan Afrika'nın II. Dünya Savaşı sırasında, uzun süre Avrupa ile ilişkilerinin kesilmesi üzerine bu zengin ham maddelere deniz aşırı ülkelerden istek gelmiş ve bu durum da endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda bağımsızlığını kazanan Afrika ülkeleri endüstriye önem vermeye başlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Baumann—D. Westermann, *Les Peuples et les civilisations de l'Afrique*, Paris 1948; *Early Civilisation the Mind Alive Encyclopedia*, London 1948; L. D. Stamp, *Africa*, London 1953; *Myers Handbuch über Afrika*, Mannheim 1962; W. A. Hance, *The Geography of Modern Africa*, London 1964; Harrison—R. J. Church, *Africa and the Islands*, London 1964; *Regional Economic Atlas*, Oxford 1964; R. Cornevin, *Histoire de l'Afrique*, Paris 1962-66, c. II; J. D. Fage—M. Verity, *An Atlas of African History*, London 1967; Veli Ertan, *Afrika'da ve Avrupa'da İslamiyet*, İstanbul 1968; J. D. Fage—R. Oliver, *A Short History of Africa*, London 1974; H. Fallard—H. C. Darby, *The University Atlas*, London 1975; J. Murray, *Cultural Atlas of Africa*, Oxford 1981; F. Robinson, *Atlas of the Islamic World since 1500*, Oxford 1982; J. Paxton, *The Statesman's Yearbook 1984-1985*, New York 1985; *The Times Atlas of The World*, London 1985; *Merit Students Encyclopedia*, New York 1968; G. Yver, "İfrîkiye", *İA*, V/2, s. 939-940; M. Talbi, "İfrîkiya", *Eİ²* (İng.), III, 1047-1050; "Africa", *EBr.*, I, 246-311; "Afrique", "Afrique Noire", *EUn.*, I, 363-446.

CEVAT RÜŞTÜ GÜRSOY

II. TARİH.

1. **İslâm Öncesi.** Tarihî devirlere Nil vadisinde Mısır medeniyeti (bk. MİSİR) ile giren Afrika'nın Akdeniz kıyıları, milâttan önce I. binyılda Fenikeliler'le Yunanlılar tarafından tanınmaya ve kolonize edilmeye başlamıştır. Bugünkü Tunus şehri civarında milâttan önce 814 yılında kurulmuş olan Fenike kolonisi Kartaca, yüzyıllarca parlak bir ticaret merkezi olmuş ve bu durum milâttan önce II. yüzyılda başlayan Roma hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Kartacalılar daha çok deniz ticaretiyle uğraştıklarından kıtanın içleriyle ilgilenmemişlerdir. İlk Yunan kolonisi ise milâttan önce VII. yüzyılda Kyrenika'da kuruldu. Kartacalılar'la Yunanlılar arasında sınır anlaşmazlıkları sebebiyle çıkan savaşların yüzyıllarca devam ettiği bilinmektedir. Milâttan önce 300 yıllarında üstünlüğü ele geçiren Kartacalılar bu defa da Roma ile karşı karşıya geldiler. Kartacalılar'ın III. Pön Savaşı sonunda (m.ö. 146) yenilmeleri üzerine, Kuzey Afrika kıyıları Romalılar'ın eline geçmiş ve kurulan on dokuz yeni koloni ile imparatorluğun en önemli eyaletlerinden biri haline getirilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla (395), bugünkü Libya'nın ortasından geçen kuzey-güney doğrultusundaki bir çizginin batısında kalan topraklar Batı Roma'ya, doğusunda kalan topraklar da Doğu Roma'ya (Bizans) bağlanmıştır. Batı Roma'nın Afrika eyaleti, V. yüzyılda İspanya'dan Afrika'ya geçen Vandallar, daha sonra da VI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir.

2. **İslâmî Devir.** Afrika'nın İslâmiyet'le ilk teması Birinci ve İkinci Habeşistan hicretleriyle (615, 616) olmuş, daha sonra Hz. Ömer devrinde (634-644) Amr b. Âs tarafından Mısır'ın fethedilmesiyle de (641) kıta toprakları müslümanlara açılmıştır. Mısır'ın fethinden sonra güneydeki Nübe ile münasebet kuruldu. Hz. Osman devrinde (644-656) fethedilen Kuzey Afrika Mısır vilâyetine bağlandı ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh Mısır'a vali tayin edildi. Muâviye b. Ebû Süfyan devrinde (661-680) Ukbe b. Nâfi'in Kuzey Afrika'ya yaptığı yeni seferler neticesinde Berberiler İslâm'a girmeye başladılar. Kuzey Afrika valiliğine Ukbe b. Nâfi' getirildi. Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik devrinde (705-715) Mûsâ b. Nusayr Kuzey Afrika valisi oldu ve kumandanı Târik b. Ziyâd Tanca'ya kadar gitti. Bu fetihlerle bütün Kuzey Afrika

Bizans egemenliğinden çıkıp İslâm hâkimiyetine girdi. Hilâfetin Abbâsîler'e geçmesinden sonra, uzak bölgelerdeki toprakların üzerlerinde merkezî idareden koparak bağımsız devletler kurulmaya başladığı dönemde Tunus'ta Ağlebîler (800-909), Fas'ta İdrîsîler (788-985), Mısır'da sırasıyla Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969) ve Fâtımîler (909-1171) hüküm sürdüler. Fâtımîler bir ara bütün Kuzey Afrika'yı birleştirdilerse de bu pek uzun sürmedi. Aynı asırlarda Batı Afrika'da Büyük Sahra'da yaşayan Berberî kabilelerinin aracılığıyla İslâmîyet'i kabul eden zencilerin Mandi grubu tarafından Gana'da Soninke (XIII. yüzyıl), Mali'de Mandingo (XIII-XIV. yüzyıl) ve Senegal'de Songay (800-1592) devletleri kuruldu. Orta Afrika'da ise Sahralılar Kanem (XIII-XIV. yüzyıl) ve Hevsâ (XVI. yüzyıl) devletlerini kurdular. Mısır'da Fâtımîler'in yerini Eyyübî Devleti (Mısır hâkimiyeti 1171-1250) alırken Kuzey Afrika'da Murâbitlar Devleti (1056-1147) doğdu ve hâkimiyetini İspanya'ya kadar genişletti. Sonraları Murâbitlar'ın yerini daha çok Fas, Cezayir, Tunus ve Libya üzerinde hâkimiyet kuran Muvahhidler (1130-1269) aldı. 1230'larda Batı Afrika'da çağının en müreffeh devleti olan Mali İmparatorluğu kuruldu. Muvahhidler'in yerini Fas'ta Merînîler (1195-1470), Cezayir'de Abdülvâdîler (1235-1550), Tunus'ta Hafisîler (1228-1574) alırken Mısır'da da Eyyübîler'in yerine Memlûkler geçti (1250-1517).

Osmanlılar'ın Afrika'ya ulaşmaları XVI. yüzyılda gerçekleşti ve 1517'de Mısır'ın alınmasıyla oradaki Memlûk dönemi sona erdi. Ayrıca Türk denizcileri Oruç, Hızır (Barbaros) ve İshak kardeşler 1516'da Cezayir'i İspanyollar'dan alarak tekrar İslâm hâkimiyetine soktular. Barbaros'un Osmanlı hizmetine kabul edilmesiyle Cezayir (1520), daha sonra Tunus (1534) ve Trablusgarp (1551) Osmanlı hâkimiyetine girdi. Böylece Kuzey Afrika tarihi bakımından yeni bir dönem başladı. Avrupalılar'ın Ümit Burnu'nu dolaşıp Hint Okyanusu'na çıkarak Hindistan'a varmalarının oluşturduğu tehdit karşısında, Osmanlı Devleti bu güçlerle gerek Okyanus'ta gerek Afrika kıtasında mücadeleye başladı. Bu münasebetle Kanûnî Sultan Süleyman devrinde IV. Hint seferi sırasında Habeşistan fethedilerek Habeş eyaleti kuruldu (1554-1560). Kızıldeniz'deki Osmanlı faaliyetleri, Hindistan seferi için hazırlanan donanmanın Süveys'ten kalkarak Sevânin'e çıkarma yapması ve burada ileri

bir deniz üssü kurmasıyla başladı ve gelişti. Kızıldeniz sahilleri ve Habeşistan üzerinde tam kontrol sağlanarak Zeyla'da yeni bir deniz üssü kuruldu. Osmanlı Devleti'ni Asya ve Avrupa'da uğraştırmakta olan meseleler, merkeze uzak kalan bu bölgelerde yeni teşebbüslere geçilmesine fırsat vermedi (Afrika'nın İslâmî devir tarihiyle ilgili geniş bilgi için maddenin III. bölümüne bakınız).

3. Sömürgecilik Öncesinde Afrika. Avrupalılar'ın daha çok ekonomik amaçlarla Afrika kıtasına ilgi göstermelerinin tarihi XV. yüzyılın başlarına kadar gider. Bu yüzyılda, Hindistan'dan Avrupa'ya ulaşan İpek yolu ile diğer ülkelerarası ticaret yollarının karada güçlü İslâm devletleri, denizde de Venedikliler tarafından kontrol altında tutulması, Avrupa'nın en kuvvetli deniz gücüne sahip olan Portekizliler'i güneye doğru inmeye sevketti. Portekizliler önce, Sahra'dan gelen ticaret yollarının son bulunduğu Fas'ın işlek limanları Sebte (Ceuta), Tanca ve Agadir'i ele geçirip buralara hâkim oldular. Altın, baharat ve köle peşinde koşan Portekizliler, Afrika'nın Atlantik sahillerinden güneye doğru inmeye devam ederek Yeşil Burun ve Beyaz Burun adalarına ulaştılar. Önce Altın Kıyısı'na, buradan da Angola'ya ulaşmalarından (1484) sonra Bartolomeu Dias, Ümit Burnu'ndan dolaşarak Doğu Afrika kıyılarına vardı (1488). Baharat yolunun başlangıcını bulmak ve yeni topraklardan değerli madenleri ülkelerine taşımak amacıyla olan Portekizli denizciler, Doğu Afrika'da Zambezi nehri ağzında, Batı Afrika'da da Angola kıyılarında, Gine körfezi, Sierra Leone ve Senegal sahillerinde üsler ve antrepolar kurdular. Afrika kıyılarına ilk ulaşan Portekizliler'i İspanyollar takip ettiler ve Batı Afrika kıyılarında bulunan Sao Tome, Fernando Po gibi bazı adaları ele geçirip deniz ticaretinde birer üs ve depo olarak kullanmaya başladılar. XVII. yüzyılda İspanya'nın egemenliğine giren Portekizliler'in Afrika'daki üstünlükleri giderek zayıfladı.

Ekonomik, stratejik ve ticarî amaçlarla Afrika kıyılarına yerleşen ve buralarda üsler, çiftlikler ve koloniler kuran Portekizliler'le İngiliz, Fransız ve Hollandalılar arasında XVII. yüzyılın başından itibaren rekabet başladı. Batı Afrika'dan Lizbon'a her yıl ortalama 700 kg. altın ve 10.000 kadar köle getirilmesi, diğer Avrupa ülkelerinin ticarî ve emperyalist duygularını tahrik etti. Avrupa'nın büyük ülkeleri Hindistan ticareti

amacıyla özel şirketler kurup Afrika'nın sömürgeleştirilmesi hareketine katıldılar. 1600 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (East India Company), bundan iki yıl sonra da Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (Algameene Ostindische Compagnie) kuruldu. Yine aynı yıllarda kurulan Fransızlar'ın Çin Şirketi (Compagnie de Chine) ve diğer şirketler milletlerarası ticaret alanında birbirleriyle yoğun bir rekabete giriştiler. Bilhassa Portekizliler'le rekabet eden Hollandalılar, kısa zamanda Portekizliler'in Batı Afrika kıyılarındaki değerli maden ve köle ticaretini ele geçirerek Ümit Burnu'na yerleştiler ve burada Cape Colony'yi kurdular (1652). Cape Colony, Avrupa-Hindistan deniz yolu üzerinde önemli bir ikmal merkezi ve antrepo olarak hizmet verdi.

Avrupalılar'ın Afrika kıyılarına yerleşmeleri zorla ya da çeşitli antlaşmalarla oldu. Batı, Güney ve Doğu Afrika kıyılarında Avrupalılar'ın yerleşmelerine karşı koyan yerliler, şiddetle ve kanlı biçimde etkisiz hale getirildiler.

İlk dönemlerdeki canlılığını giderek kaybeden altın ticaretinin yerini XVII-XVIII. yüzyıllarda fildişi, baharat, palmiye yağı ve özellikle köle ticareti aldı. Sömürgeciler kıyılarda kurdukları tarım işletmelerinde köleleştirdikleri yerlileri çalıştırdıkları gibi, Amerika kıtasındaki geniş çiftliklerden ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden gelen köle taleplerine de cevap verdiler. Batı ve Güneybatı Afrika kıyılarında, özellikle "köle kıyısı" adıyla da anılmaya başlayan Nijer nehri ağzı, Luanda ve Altın Kıyısı gibi sahil bölgelerinde köle pazarları kurularak Uida, Porto Novo ve Badagri gibi önem kazanan limanlardan Amerika ve Avrupa'ya köle yüklü gemiler gönderilmeye başlandı. Portekizliler'in elinde bulunan Angola kıyılarında da önemli köle pazarları kurulmuştu. Zaire (Kongo) nehri deltası, Luanda, Benguela önemli köle pazarlarıydı. Ayrıca Güney ve Doğu Afrika'da Zambezi nehir deltası, Mozambik kıyılarında Kilve (Kilwa) ve Okyanus'taki adalarda köle pazarları vardı. XVII-XVIII. yüzyıllarda kurulan Hollanda, İngiliz, Fransız, Danimarka ve İsveç şirketlerinin en önemli faaliyeti köle ticareti olmuş ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu ticaret, Afrika'nın demografik ve sosyal yapısını altüst ederken sömürgeci Batılılar'ın bu yolla zenginleşmelerine de imkân sağlamıştır. Afrika'dan götürülen köle sayısı kesin olarak tesbit edilememekle beraber bu

sayının taşıma ve avlanma sırasında ölenlerle birlikte otuz milyona yakın olduğu tahmin edilmektedir.

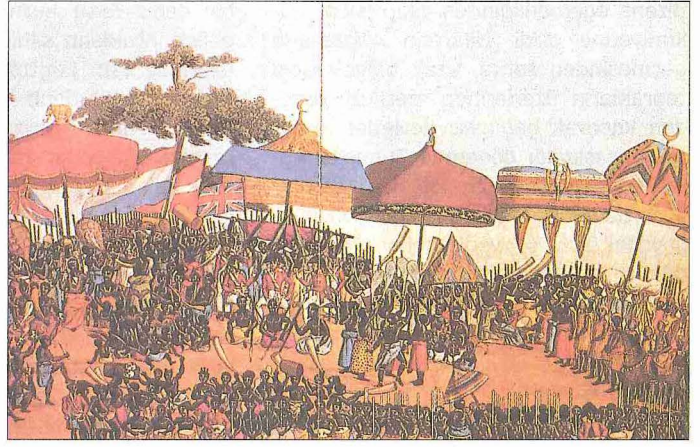
4. Kıtanın Paylaşılması ve Sömürgeleştirilmesi. Uzun yıllar köle, değerli maden, baharat ve palmiye yağı ticaretiyle uğraşan Avrupalılar, Afrika'nın iç kısımlarına ilgi duymamış, sadece kıyı bölgelerinde kurdukları üslerle depo ve çiftliklere hâkim olmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nin sivil savaş (1861-1864) sonunda köleliği bütün ülkeden kaldırıp köleleri tamamen serbest bırakması ve Batı Avrupa'da köle ticaretine karşı gelişen kamuoyunun da tesiri ile, yarım asır kadar süren siyasî tartışmalardan sonra Fransa'da (1848), Portekiz'de (1858), Hollanda'da (1863), İngiltere'de (1867) ve diğer Avrupa devletlerinde köle ticaretini yasaklayan kanunlar çıkarılması, Batılılar'ın dikkatlerini giderek gerileyen köle ticaretinin ardından tamamen Afrika'nın iç bölgelerine çevirdi. Kıtanın içlerine doğru düzenlenen ve dış görünüşleri dinî veya ilmî hüviyet taşıyan keşif seferlerini, toprakların emperyalist genişleme amacıyla paylaşılması ve sömürge haline getirilmesi takip etti.

Avrupalılar'ın Afrika'nın iç bölgelerine ilgi duymaya başlamaları XVIII. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Önceleri, özellikle önemli nehirlerin kaynaklarını keşfetmek için çeşitli dernekler kuruldu. Bunlar çoğunlukla Hıristiyanlığı yaymak için, kilisenin ve sömürgecilik amacıyla hükümetlerin destekledikleri coğrafya dernekleri idi ve iç bölgelere keşif seferleri düzenliyorlardı. İlk defa İskoçyalı Mugno Park, Nijer nehrinden hareket ederek Gambia nehrinin kaynağına ulaştı (1795). Gordon Laing, Sierra Leone ve Büyük Sahra'yı keşfetmeye çalışırken Hugh Clapperton ile Richard

Afrika'da faaliyet gösteren misyoner papaz David Livingstone

XIX. yüzyıl başlarında Batı Afrika'da bir köle pazarı

Francis Burton da Çad'da incelemelerde bulundular. Afrika'nın içlerine seyahat edenler arasında en tanınmış İskoçyalı David Livingstone'dur. Protestanlığın ateşli bir taraftarı olan Livingstone Güney Afrika'ya giderek buradan içerilere doğru ilerleyip Zambezi nehrinin kaynaklarına ulaştı. Bu seyahati sırasında Angola kıyısından Zambezi nehrinin deltasına kadar yürüyüp kıtayı batıdan doğuya doğru Zambezi nehrini kaynağından ağzına kadar inceledi (1841-1856). Alman yönetiminin desteğiyle Kuzey Afrika'dan Sahra'yı aşip Batı Sudan'ı inceleyen ve Çad'a ulaşan Heinrich Barth'in bölge hakkında verdiği bilgiler Avrupa'da büyük ilgi gördü (1849-1855). Bazı Almanlar Kenya, Nijer ve Ubangi'ye devlet yardımı ile araştırma seyahati yaptılar. Bu arada Fransa da Afrika'ya pek çok seyyah gönderdi. Bunlar arasında Tinbüktü'ye (Nijer) kadar giden René Caillé, Senegal ve Gambia'da nehir kaynaklarına ulaşan Mollien, Yukarı Nil'e kadar giden Linard de Bellefonds, Madagaskar'a geçen Alfred Grandider ve Gabon ile Kongo'nun iç kısımlarında keşif gezilerinde bulunan Pierre Savorgnan de Brazza anılabilir. Afrika seyahatlerini destekleyen ülkelerden biri de Belçika'dır. Livingstone'un teşebbüslerini devam ettiren Henry Morton Stanley, Belçika Kralı II. Leopold'dan destek gördü. Zengibar'dan hareket ederek Tanganika gölü bölgesini dolaşip Kongo nehrinin suladığı alanlardan geçti ve nehrin denize döküldüğü delta'ya ulaştı (1874-1877). Stanley ayrıca Bağımsız Kongo Devleti'nin (Congo Free State) kurulmasına da yardımcı oldu. Carlo Piaggia ve Giovanni Miani adlı iki İtalyan da Nil nehrinin kaynağına ulaşmaya çalışarak geçtikleri bölgelerdeki insanların hayatlarını incelediler.

Bu keşif gezileri ve Afrika'nın iç bölgeleriyle ilgili olarak elde edilen bilgiler Batı'da büyük ilgi gördü. Kilisenin desteğiyle misyonerler, seyyahların arkasından derhal Afrika'nın her tarafına dağıldılar. Güney ve Doğu Afrika Protestan, Orta ve Batı Afrika ise Cizvit ve Katolik misyonerlerin faaliyet alanı haline geldi.

XIX. yüzyıl Avrupa'nın hızla sanayileşme faaliyetine girdiği ve bundan dolayı da ucuz ham madde kaynaklarına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir devir olmuş, ayrıca sanayileşme ile birlikte artan üretim de kısa zamanda doyum noktasına ulaşan Avrupa pazarlarının yerine yeni pazarların bulunmasını mecburi hale getirmiştir. Ucuz ham madde temini ve yeni tüketim pazarları bulma ihtiyacı, Avrupa ülkelerini Afrika'yı, Güney Asya'yı, Orta ve Güney Amerika'yı ve uygun buldukları diğer yerleri sömürgeleştirmeye itmiş ve bunun sonucunda Afrika hızla ele geçirilerek paylaşılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarına kadar kıtanın kıyıları boyunca sağlam ticaret merkezleri ve çiftlikler kurmakla yetinen İspanyollar, Fransızlar, İngilizler ve Portekizliler yerleşmiş oldukları kıyılardan arka bölgelerinin de (hinterland) kendi egemenliklerinde olduğunu iddia ederek içerilere doğru ilerlemeye başladılar. Daha çok ekonomik ve dinî amaçlarla başlayan ve bir devletin diğer devlet veya toplum üzerinde maddî, mânevî bir kontrol ve nüfuz kurması veya üstünlük sağlaması olarak ortaya çıkan sömürgecilik, çok kısa bir zaman içerisinde hemen hemen bütün Afrika'yı Avrupa'nın hâkimiyetine soktu. 1875'lerde kıtanın sadece onda biri sömürge halinde iken 1895'lerde bu oran onda dokuza yükseldi. XX. yüzyılın başında ise kıtada sadece Fas, Etiyopya ve Liberya bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi. Kısa za-

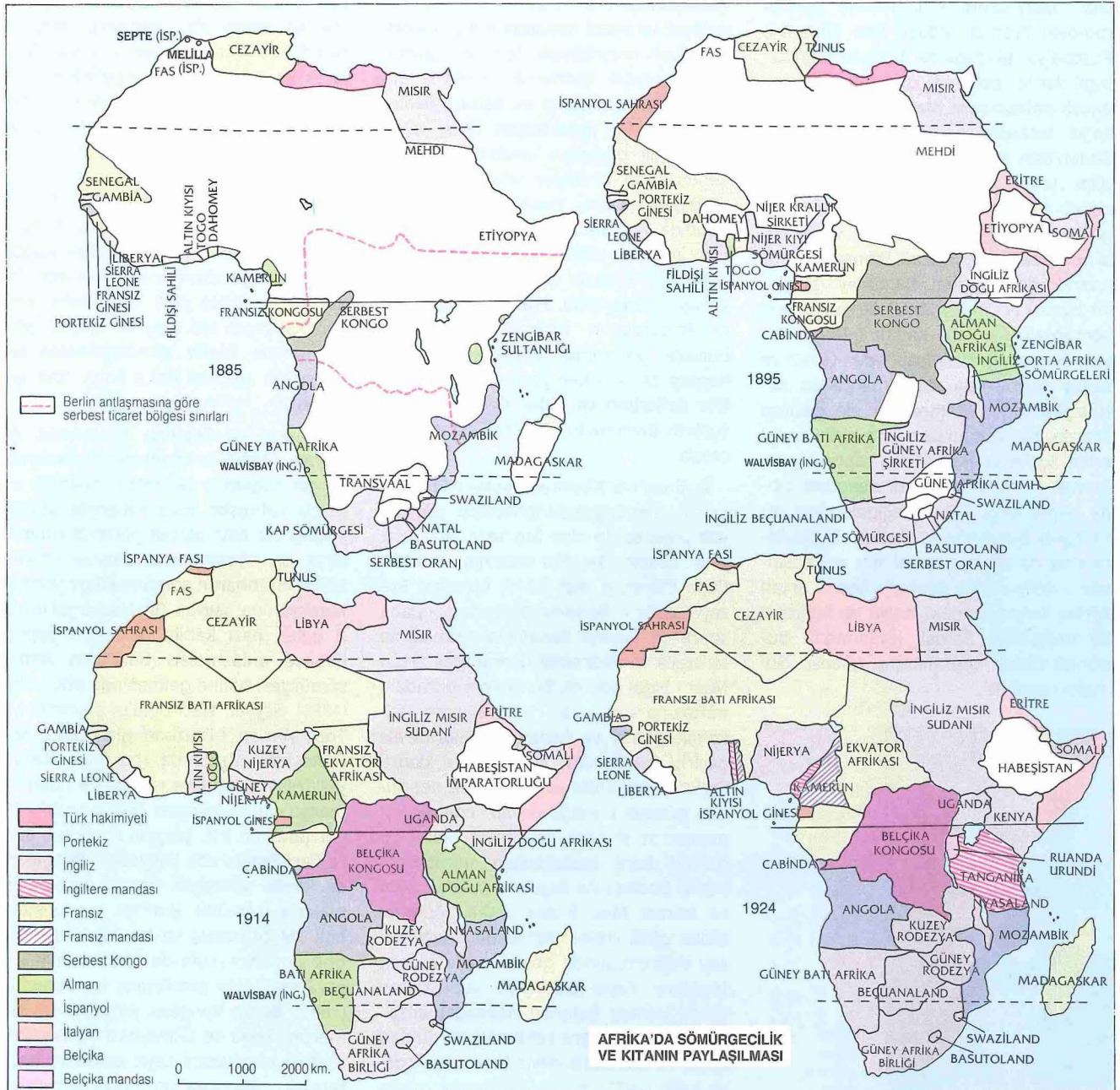
manda bütün Afrika'nın sömürge haline gelmesinde "fiili işgal" prensibi ile "hinterland" teorisi önemli rol oynamıştır.

Avrupa devletlerinin kıyılardan içerilere doğru ilerlemeye başlamaları ile hızlanan sömürgeleştirme hareketi sırasında, sömürgeci güçler arasında çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun üzerine sömürgeci Avrupa devletleri, aralarında çıkan anlaşmazlıkları görüşmek üzere 1884-1885'te Berlin'de toplandılar. Toplantı sonunda imzalanan Berlin Senedi ile daha önce sürtüşmele-

re sebep olan sömürgecilikte "fiili işgal" prensibi ve "hinterland" teorisi hepisi tarafından benimsendi. Bu prensibe göre, kıyıda yerleşim alanı bulunan bir ülkenin bu yerin arka bölgelerine de sahip olmaya hakkı vardı ve bunun için toprakları fiilen işgal etmesi gerekiyordu. Bu gerekçeyle Avrupalılar Afrika'yı fiilen işgale ve daha çok yeri sömürgeleştirmeye yöneldiler. Kıtanın hızla sömürgeleştirilmesi sırasında çıkan anlaşmazlıklar çeşitli ikili antlaşmalarla halledilmeye çalışıldı. Sudan üzerindeki Fransız ve İngiliz çatışması 4 Ağustos

1890 tarihli Fransız-İngiliz antlaşması ile, Doğu Afrika'daki İngiliz ve Almanlar arasındaki anlaşmazlık da 15 Haziran 1890 tarihli İngiliz-Alman antlaşması ile çözüme kavuşturuldu. Orta Afrika'nın İngilizler'le Fransızlar arasında paylaşılması, 21 Mart 1899 tarihli Fransız-İngiliz antlaşması ile gerçekleştirilmiş ve her iki ülkenin egemenlik alanları kesin sınırlarla belirlenmiştir.

Fransa'nın Sömürge Faaliyetleri. Afrika'da en erken sömürgecilik faaliyetine başlayan ülke Fransa'dır. 1830'da Ceza-

yir'i işgal eden Fransa 1845'lerden itibaren Senegal, Gine ve Batı Afrika kıyılarından içerilere doğru ilerlemeye başladı ve ilerlemesini batı-doğu istikametine Büyük Sahra'nın kuzey ve güneyinde sürdürdü. 1881'de Tunus'u işgal ettikten sonra bugünkü Mali, Çad, Nijer ve Orta Afrika Cumhuriyeti topraklarını ele geçirip Batı Sudan'ı tamamen denetimine alan Fransa, daha sonra Gabon ve Kongo bölgelerinde keşifler yapan İtalyan asıllı Savorgnan de Brazza'nın çeşitli kabile şefleriyle yaptığı anlaşmalara, bu seyahate malî destek sağlamış olduğu gerekçesiyle sahip çıktı ve Gabon'dan doğuya doğru ilerlemeye başladı. Jean-Baptiste Marchand yönetimindeki Fransız ordusu Batı Sudan'da Faşoda'ya ulaştığında burada bulunan İngilizler'le çatışma durumuna geldi; ancak anlaşmazlık Madagaskar'ın Fransa'ya bırakılması, Fransa'nın da Batı Sudan'dan vazgeçmesi suretiyle halledildi (1898). Kongo nehrinin ağız konusunda Fransa ile Belçika arasında baş gösteren anlaşmazlık, Berlin Konferansı'nda nehrin sağ tarafı Fransa'ya bırakılarak halledilirken Dahomey (bugünkü Benin) ve Fildişi Sahili de Fransa'nın sömürgeleri arasına katıldı. I. Dünya Savaşı öncesinde Fas'ı işgal eden (1912) ve savaş sonrasında da Almanya'nın sömürgelerinden Kamerun'u ele geçiren Fransa, böylece kıtanın üçte birini teşkil eden Kuzey ve Batı Afrika topraklarının hemen hemen tamamını denetimi altına almış oldu. Güney bölgelerinde sömürgesi bulunmayan Fransa, Doğu Afrika'da da Süveyş Kanalı'nın açılmasından (1869) sonra stratejik önemi artan Afrika boynuzundaki İtalya ve İngiltere ile bölüştüğü Somali kıyılarından bugünkü Cibuti topraklarına (Fransız Somalisi) sahipti.

Alman seyyah Heinrich Barth

Afrika'da doğrudan yönetim ve asimilasyona dayalı bir idare kuran Fransa, sömürgelerini iki ayrı federasyon halinde teşkilâtlandırdı. Senegal, Moritanya, Yukarı Senegal-Nijer, Yukarı Volta (Burkina Faso), Fildişi Sahili, Nijer, Gine ile Dahomey'i bünyesinde toplayan ve başşehri Dakar olan Fransız Batı Afrikası 1896'da kuruldu. Fransız Ekvatorial Afrikası da 1910'da Gabon, Fransız Kongosu (Brazzaville), Ubangi-Şari (Orta Afrika Cumhuriyeti) ve Çad sömürgelerini bir araya topladı. Fransa sömürgelerini Paris'ten yönetmeye çalıştığından idarî teşkilâtta mahallî kadrolara yer vermedi. Buralardaki insanları Fransız vatandaşlığına almakla beraber onların medenî ve siyasî haklarını kullanmalarına ortam hazırlamadı. Sadece anavatanına aktarılabilecek ekonomik çıkarlarla ilgilenen Fransa, siyaset ve eğitim alanında uyguladığı asimilasyon ilkesi sebebiyle millî değerleri unutturup yerine kendi kültür ve değer hükümlerini yerleştirmeye çalıştı. Fakat buna rağmen 1939'da Fransız Batı Afrikası'ndaki on beş milyon nüfus içerisinde sadece 2136 kişi Fransız vatandaşlığını kabul etmiş bulunuyordu. Fransa, sömürgelere Fransızlar'ın yerleştirilmesinde ve bunların yönetimde görev almalarında hassas davranırken yerli aydınların, kabile şeflerinin ve diğer ileri gelenlerin toplum üzerindeki etkilerini de silmeye çalıştı.

İngiltere'nin Sömürge Faaliyetleri. Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde en büyük paya sahip olan İngiltere, XIX. yüzyılın başlarında Hollanda'nın elindeki Cape Colony'yi alıp (1815) buradan kuzeye doğru ilerlemeye başladı. Daha sonra da Süveyş Kanalı'nın açılması ile stratejik ve ekonomik önemi iyice artan Mısır'ı işgal ederek Fransa'nın buradaki nüfuzuna son verdi (1882). Böylece Afrika'nın güney ve kuzey noktalarını ele geçirip buralardan iç bölgelere doğru ilerleme imkânını elde etti. Nil nehrinden güneye inmeğe devam ederek Sudanlılar'ın şiddetli savunması karşısında iki kere başarısızlığa uğradıktan sonra Sudan'ı da işgale muvaffak oldu ve burası Mısır-İngiliz ortak yönetimi altına girdi (1896). Afrika'da güney-kuzey doğrultusunda genişlemeye çalışan İngiltere Cape Colony'ye yerleştikten sonra burada bulunan Hollandalı çiftçilerin kuzeye doğru çekilerek kurdukları Oranj ve Transvaal devletlerini sömürgeye kattı (1877). Kap sömürgesini geniş-

letmeye çalışan İngilizler Bechuanaland (bugünkü Zimbabwe) (1885) ve Nyasaland'ı (bugünkü Malawi) (1889) ele geçirdikten sonra Güney Afrika Federasyonu'nu kurmak istediler ve 1881'de dış politikada İngiltere'ye bağımlı olmak şartıyla bağımsızlık verdikleri Boerler'in Transvaal ve Oranj cumhuriyetlerini birkaç yıl devam eden savaş sonunda sömürge haline getirdiler (1902). Doğu Afrika'da bulunan Uganda 1892'de İngiliz yönetimine girerken Kenya da 1895'te İngiliz himayesini kabul etti. Daha sonra burası krallığa bağlı bir sömürge haline geldi (1920). I. Dünya Savaşı sonunda Almanlar'dan da Tanganika'yı almak suretiyle Doğu Afrika'ya tamamen sahip olan İngiltere, Batı Afrika'da da Gambia, Sierra Leone, Altın Kıyısı ve Nijerya'yı sömürgelerine kattı. XX. yüzyılın başlarında dünyanın en büyük sömürge imparatorluğunu kuran İngiltere, Fransa'nın aksine sömürgelerinin yönetiminde dolaylı yönetim prensibine göre hareket ederek kabile şeflerine ve yerli aydınlara söz hakkı tanıyıp yerlilerden oluşan bir idare kadrosunun ortaya çıkmasını teşvik etti. Bu durum ve ayrıca yerli kültürlerin ortadan kalkması için özel bir gayret göstermemesi, İngiliz sömürgelerinin bağımsızlığa geçişini daha kolay hale getirmişti.

Almanya'nın Sömürge Faaliyetleri. Almanya, Afrika'da sömürgecilik faaliyetine geç başlamış ve erken çekilmek zorunda kalmıştır. Esas itibarıyla sömürgeciliği bir lüks olarak gören Bismarck, biraz da kamuoyunun baskısı üzerine 1884'ten itibaren sömürgecilğe yöneldi. Kamerun'da seyyah Dr. Nachtigal'in ileri gelen bazı kabile reisleriyle yaptığı himaye anlaşmaları burasının Alman sömürgesi haline gelmesinde etkili oldu (1884). Seyyah Nachtigal'in gayretleriyle Togo Alman nüfuzuna girerken (1884) Güneybatı Afrika da (bugünkü Namibya) 1884'te bölgeye müdahale eden Almanya'nın sömürgesi haline geldi. Diğer taraftan XIX. yüzyılın sonlarına doğru Carl Peters adlı bir gemici Zengibar'da kabile şefleriyle yaptığı bazı anlaşmalarla 140.000 km²'lik bir bölgede hak sahibi olmuş ve bu hakkını devlete devretmesiyle de Almanya'nın Doğu Afrika'daki sömürgesi kurulmuştur (1885). Berlin Kongresi Almanya'nın Kamerun, Togo ve Güneybatı Afrika üzerindeki himayesini teyit etmiştir. İngiltere'nin, Almanya'nın Doğu Afrika'da-

ki nüfuzunun genişlemesinden endişelenmesi üzerine bu iki devlet 15 Haziran 1890 tarihinde imzaladıkları bir antlaşmayla Doğu Afrika'da kendi nüfuz alanlarını düzenlemişlerdir. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine sömürgeleri Milletler Cemiyeti'nce İngiltere ile Fransa arasında paylaştırılmıştır.

Diğer Avrupa Ülkelerinin Sömürge Faaliyetleri. Afrika'da sömürgecilik faaliyetine ilk başlayan ülkelerden olan Portekiz Güneybatı Afrika'da Angola, Doğu Afrika'da da Mozambik'e sahip olmuştur. Ayrıca Batı Afrika'da Yeşil Burun adaları, Sao Tome ve Gine Bissau da Portekiz'in sömürgeleriydi.

XVI. yüzyılda Kanarya adalarına yerleşen İspanya, İspanyol Ginesi'ni, Fernando Po adasını ve Rio Muni'yi (bugünkü Mbini) işgal ederek sömürge haline getirdi.

Afrika'daki sömürgeci devletlerden bir diğeri olan Belçika, Kral II. Leopold tarafından 1882'de kendi şahsî hâkimiyeti altında bağımsız bir devlet olarak kurulan ve Berlin Kongresi'nce de bağımsızlığı kabul edilen (1885) Kongo'yu (bugünkü Zaire) 1908'de sömürgeleştirdi. Belçika yerli halka idarede söz hakkı tanımadığı gibi onları eğitim alanında da geri bırakmaya gayret göstermiş, buna karşılık sağlık ve misyonerlik hizmetlerine önem vermiştir. Geniş yetkilere sahip olan şirketler özellikle yönetimde etkili olmuşlardır.

Diğer Avrupa ülkelerine nisbetle Afrika'da sömürgecilik faaliyetlerine daha geç girişen İtalya, önce Kızıldeniz kıyısındaki Eritre'ye yerleşti (1889); ardından Somali'nin güneydoğu kıyılarını ele geçirdi (1893). Daha sonra da Etiyopya'ya saldırdı, fakat Adva'da (Adoua) yenilgiye uğradı (1896). Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşı'yla uğraşmasından istifade ederek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etti (1912); 1896'da ele geçiremediği Etiyopya'ya da II. Dünya Savaşı öncesinde milletlerarası şartların uygun olduğu bir sırada hâkimiyeti altına aldı (1935).

5. Sömürge Yönetimleri. Afrika'da sömürge yönetimlerinin kuruluşu kolay olmamıştır. Afrika'ya, aralarında imzaladıkları çeşitli antlaşma ve kongrelerle paylaşan Avrupa devletleri, kendi nüfuz alanlarındaki sömürgelerde birbirinden farklı yönetim politikaları takip etmişlerdir. Sömürgecilik hareketlerinin ana sebebi ekonomik ve milletlerarası poli-

tika alanında prestij kazanmak olduğundan, sömürgeci ülkeler öncelikle Afrika'da faaliyet gösteren şirketlere destek sağlayarak buradaki ekonomik imkânların anavatana aktarılmasına çalıştılar. Sömürgecinin ekonomik yapısı, ham madde ihracı ve mâmül madde ithali şeklinde bir temele oturtularak tamamen sömürgeci ülkenin ekonomik ihtiyaç ve çıkarlarına uygun biçimde kurulup geliştirildi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Afrika'nın bazı yerlerine sömürgeci sermayesinin yatırım yapması, Afrikalılar'ın ihtiyaçlarına değil Avrupa ülkelerinin çıkarlarına yönelik olmuştur.

Sömürge yönetimlerinin bir başka özelliği, sömürgelerin en güzel ve en önemli yerlerine Avrupalılar'ın yerleştirilmesi ve her türlü stratejik mevkiilerin onlara verilmesidir. Cezayir'e yerleştirilen 400 bin kadar Fransız, bu ülkenin bağımsızlığa kavuşmasında büyük problem teşkil etmiştir. İtalya, Libya'nın sulanabilir arazilerine İtalyanlar'ı yerleştirmiştir. Batı, Orta ve Güneybatı Afrika'daki Avrupalı beyazlar ise Güney Afrika'ya nisbetle daha az problem olmuş, Güney Afrika ve Rodezya'da ırk ayrımı resmî politika haline getirilmiştir.

Fransa, Portekiz ve Belçika sömürgelerini merkezden yönetmeye ve onları merkezin bir vilâyeti şekline getirmeye çalışırken, İngiltere yerinden yönetim ilkesine uyarak dolaylı yönetim politikası takip etmiştir. Doğrudan yönetim biçimini uygulayan Fransa, takip ettiği asimilasyon politikasıyla, kültürel bakımdan kendi toplum ve gelenekleriyle çatışan nesillerin yetişmesine sebep olmuştur. Yerlilerin yönetimde söz sahibi edildiği sömürge yönetimlerinde de sadece Avrupalılar'a yardımcı olacak kadroların yetişmesine çalışılmıştır.

İktidarın Batılı güçlerin elinde olması sömürge topraklarında sosyal yapıyı ve

siyasî bünyeyi bozmuştur. Kabile şeflerinin etkisiz hale gelmesiyle toplum bölünmüş ve birleştirici, bütünleştirici geleneksel unsurlar kalmamıştır. Ayrıca Batı ülkelerine ait şirketlerin şehir merkezlerinde kurdukları tesislerde, kırsal kesimdeki yerlilerin gelip işçi olmaları şehirleşme eğilimini ve bununla ilgili olarak da konut ve gecekondolu problemini ortaya çıkarmıştır. Batı ideolojileri, değer yargıları ve kültür kalıpları, ortadan kalkan geleneklerin ve eski kültürün yerini almıştır. Genellikle misyonerlerin yönettikleri okullarda Batılı ideallerle yetişen bir seçkin zümrenin meydana çıkması, yerli halkın lehine olmaktan çok sömürgeci ülkenin lehine hareket eden bir aydınlar zümresini oluşturmuştur.

6. Afrika'nın Bağımsızlığı. Batılı devletlerin Afrika'da kurdukları sömürge yönetimlerine karşı yerliler çeşitli tarihlerde ayaklanmışlar ve Afrika kanlı çatışmalara ve kıyımlara sahne olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge imparatorluklarında bazı kıpırdanmalar başladı. Kuzey Afrika'da Abdülkerîm el-Hattâbî'nin Rif Cumhuriyeti'ni kurarak (1921-1926) Fransız ve İspanyol egemenliğine karşı başlattığı bağımsızlık hareketi güçlükle bastırıldı. Senüsîler'in Libya'da İtalyan emperyalizmine karşı yürüttükleri direniş bütün İslâm dünyasında büyük yankı uyandırdı. Mısır'daki milliyetçi gelişme ise İngilizler'i ülkeye sözde bağımsızlık vermeye mecbur etti (1922) ve Mısır 1936 tarihli İngiliz-Mısır antlaşmasıyla daha geniş yetki ve imkânlara kavuştu. Tunus, Çad, Yukarı Volta (Burkina Faso) ve Kamerun'da Fransızlar'a karşı ayaklanmalar yoğunlaşırken Angola'da da Portekiz yönetimine karşı bağımsızlık hareketi başlatıldı (1913). Alman Güneybatı Afrikası'nda Herero ve Hotanto (1904), Alman Doğu Afrikası'nda Maji Maji (1905-1907), Neta'lde Zulu (1906), Somali'de Seyyid Muhammed (Deli Molla) (1890-1898) ve Sudan'da Mehdi (1881-1895) ayaklanmaları anılması gereken önemli hareketlerdir.

Afrika'da asıl bağımsızlık dönemi II. Dünya Savaşı'ndan sonra başladı. Savaş yıllarında ve savaştan önce bağımsızlık düşüncesi yeterince gelişmemişti. Çeşitli yerlerde ortaya çıkan isyanların kanlı biçimde bastırılması da yerli ileri gelenler arasında bağımsızlık lehindeki düşüncelerin gelişmesini engelledi. Nitekim II. Dünya Savaşı yıllarında Afrika'

Afrika'da bağımsızlık hareketinin önde gelen liderlerinden Kwame Nkrumah

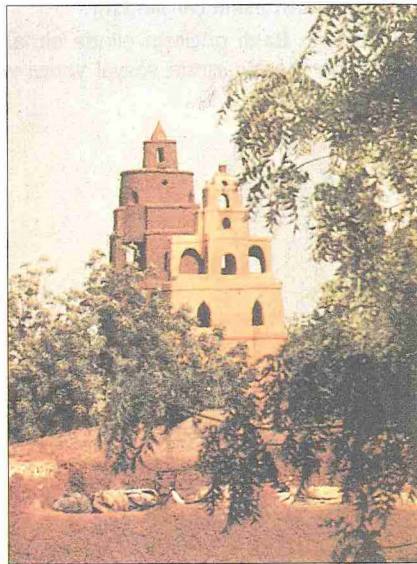
nın Avrupa ile bütünleşmesini ifade eden Eurafrica düşüncesi Lumumba, Senghor, Houphouet-Boigny gibi geleceğin önemli liderleri tarafından da savunuldu ve bağımsızlığa karşı çıktı. Savaştan sonra ise Birleşmiş Milletler'in, milletlerarası siyasi şartların ve cepheden dönen askerlerin etkisiyle, bağımsızlık düşüncesi Afrika'da da kök saldı ve özellikle Güney Asya'daki sömürgelerin savaştan hemen sonra bağımsızlıklarını kazanması Afrikalılar için örnek teşkil etti. Milletlerarası kamuoyunun sömürgecilğe karşı gelişmesi, Birleşmiş Milletler'in sömürge toplumlarını bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla Vesayet Konseyi'nin denetimine vermesi Afrika'nın uyanışını hızlandırdı. 18-24 Nisan 1955 tarihleri arasında Üçüncü Dünya ülkelerine dahil yirmi dokuz Asya ve Afrika ülkesinin tertip ettikleri Bandung Konferansı'nda sömürgelerin bağımsızlık istekleri açıkça ilân edildi. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, özellikle Batı Afrika'da kongreler dönemi başladı. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da okuyup ülkelerine dönen aydınların liderliğinde gelişen kongreler muhtariyet, selfdeterminasyon, anayasa gibi taleplerin dile getirilmesinde etkili oldular. Bunun üzerine sömürgelere, sömürgeci ülkenin siyasi yapısında yer alan haklara benzer birtakım haklar tanındı. Siyasi partilerin kuruluşuna izin verilmesi üzerine, 1958'lerde kongreler dönemi yerini partiler dönemine bıraktı. Özellikle partileşme hareketi, anayasalara ve genel oy hakkına kavuşan Batı Afrika'da görüldü.

II. Dünya Savaşı öncesinde Etiyopya'yı işgal eden İtalya savaşta sömürgelerini koruyamadı ve İtalyan Doğu Afrikası İngiltere'nin eline geçti. Savaştan sonra ise İtalya'nın egemenliğinde bulunan topraklar Birleşmiş Milletler'in sorumluluğuna verildi. Daha sonra Somali (1950) ve Libya (1951) bağımsız devlet olurken Eritre Etiyopya'ya katıldı (1952).

İngiltere 1922 ve 1936'da Mısır'a bağımsızlık yolunda önemli yetkiler vermekle birlikte Süveyş Kanalı'nın stratejik önemi dolayısıyla buradaki egemenliğini 1956 Süveyş krizine kadar sürdürmeye devam etti. Bu olayda Fransa ve İngiltere'nin başarısızlığa uğraması, sömürgelerde bu ülkelere karşı yürütülen bağımsızlık hareketlerinin güçlenmesine yardım etti ve özellikle Mısır-İngiltere ortak egemenliği altındaki Sudan'ın bağımsızlığını kazanmasını (1956)

hızlandırdı. Birleşmiş Milletler'in İtalyan sömürgelerine bağımsızlık vermesi, Süveyş krizinde İngiltere ile Fransa'nın başarısızlığa uğramasından sonra Mısır ve Sudan'ın bağımsızlığa kavuşmaları ve milletlerarası alanda sömürgecilik aleyhine kamuoyunun gelişmesi gibi faktörlerin hızlandırdığı Afrika'daki bağımsızlık hareketleri, Altın Kıyısı'nın Gana adıyla bağımsızlığını ilân etmesi (1957) üzerine birden yoğunluk kazandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra anayasa rejimine kavuşan Altın Kıyısı'nın başkanı Kwame Nkrumah aynı zamanda Gana'nın kurucusuydu ve başarıyla sonuçlanan mücadelesi, onu Afrika ülkelerinde örnek alınan bir lider durumuna getirdi. Bu bölgedeki İngiliz sömürgelerinden Nijerya 1960'ta, Sierra Leone 1961'de, Gambia da 1965'te bağımsızlıklarını kazandılar. Batı ve Orta Afrika'da sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra kıtanın güney ve doğu bölgelerindeki İngiliz sömürgelerinde takip edilen politika değişime uğramak zorunda kaldı. Orta Afrika'da beyazların hâkimiyetini sürdürmek için kurulan Orta Afrika Federasyonu başarısızlığa uğradı. Uganda 1962'de, Kenya 1963'te ve Malawi (Nyasaland) ile Zambiya (Kuzey Rodezya) 1964'te bağımsızlıklarına kavuştular. 1965'te de Güney Rodezya bağımsızlığını kazandı, ancak yönetim 1980 yılına kadar beyaz azınlığın elinde kaldı; 1980'de yönetim siyahılara geçti

Yaama Cuma Camii - Nijer

ve ülkenin adı Zimbabve olarak değiştirildi. 1966'da ise Botswana adını alan Bechuanaland ve Lesotho bağımsızlıklarını elde ettiler.

Sömürgelerini iki ayrı federasyon halinde örgütlemiş olan Fransa, bağımsızlık hareketlerinin gelişmesi üzerine federasyon içinde nisbi özerklik vermeyi denedi. Bu amaçla düzenlenen 1944 Brazavil (Brazzaville) Konferansı Fransa Birliği'ni (Union Française) oluşturmaya yönelikti. Ancak bu yapı içerisinde sınırlı özerklik verilmesi sömürgeleri bağımsızlık ülküsünden vazgeçiremedi ve ilk önce bir antlaşma ile Fas ve Tunus bağımsızlıklarını kazandılar (1956). 1958'de Gine, Fransa Cumhurbaşkanı General De Gaulle'ün bazı alanlarda sömürgelere özerklik vererek kurduğu Fransız Ülkeler Topluluğu'na (La Communauté) girmeyi reddederek bağımsızlığını ilân etti. Bu olayın arkasından Fransa, iki yıl içinde Fransız Batı Afrikası ile Fransız Ekvatorial Afrikası'ndaki sömürgeleri olan Moritanya, Senegal, Yukarı Volta, Nijer, Kamerun, Çad, Gabon, Kongo, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Madagaskar'a bağımsızlık vermek zorunda kaldı. Bu tarihte Fransa'nın elinde sömürge olarak yalnız Cezayir ile Fransız Somalisi kalmıştı ve bunlardan Cezayir 1954'ten beri devam ettirdiği silahlı kurtuluş mücadelesini kazanarak 1962'de, Fransız Somalisi 1977 yılında Cibuti adıyla bağımsızlıklarını kazandılar.

Belçika 1960'ta Kongo'ya (Zaire), 1962'de de Burundi ile Ruanda'ya bağımsızlık vermek zorunda kaldı. Sömürgelerine en son bağımsızlık veren ülke Afrika'nın en eski sömürgeci devleti olan Portekiz'di. Angola ve Mozambik, Portekiz yönetimine karşı sürdürdükleri silahlı mücadele ile 1975'te bağımsızlık kazanırken onların yanı sıra Sao Tome, Principe ve Gine Bissau da aynı tarihte bağımsızlıklarına kavuştular. İspanya'nın sömürgeci Rio Muni ile Fernando Po ise 1968'de Ekvator Ginesi adıyla bağımsız bir devlet oldu.

7. Bağımsızlık Sonrasında Afrika. Yaklaşık bir asır kadar süren sömürge yönetiminin 1956'dan itibaren yirmi yirmi beş yıl içerisinde son bulmasıyla siyasi bakımdan bağımsızlığa kavuşan Afrika kıtası bu defa da sömürgecilüğün sebep olduğu birçok problemle karşı karşıya geldi. Sömürgecilik Afrika'nın eski ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel ve dinî yapısını bozarak yeni problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Siyasi

bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla tamamlanamaması, "yeni sömürgecilik" adıyla tanımlanan bir bağımlılık biçimini ortaya çıkardı. Afrika'nın sömürge yönetimi dönemindeki ekonomisi sömürgeci devletlerin ekonomilerini tamamlayacak ve onların parçası olacak şekilde kurulduğundan, hürriyetin kazanılmasından sonra da Afrika'nın genç devletlerinin eski sömürgeci ülkelere bağımlılıkları devam etti ve onlarınkiyle bütünleşen ekonomik yapılarının bağlarını koparabilmeleri mümkün olmadı. Ayrıca, sömürge ülkelerinin Afrika'dan çekilirken eski sömürgeleriyle ekonomik ve siyasî münasebetlerini sürdürülebilmek için yaptıkları bazı antlaşmalar da genç devletlerin bağımlılığını sürdüren bir diğer önemli sebebi oluşturmuştur. Eski sömürgeci devletler bu antlaşmalarla çeşitli imtiyazlar elde etmişler, verdikleri kredi ve dış yardımlarla da genç devletlerin ekonomilerini yine istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Ekonomik bakımdan geri kalmışlık ve fakirlik kalkınma gayretlerini zorlaştırdığından devamlı olarak dışarıdan yardım alma yoluna gidilmiş, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Çin, çeşitli Avrupa ülkeleri ve milletlerarası kuruluşlardan büyük miktarlarda yardımlar alınmıştır. Halen Afrika ülkelerine Avrupa Topluluğu ile Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri grubu arasında imzalanan Lomé Konvansiyonu çerçevesinde çeşitli dış kredi ve yardımlar sağlanmakta, Afrika ülkelerine tarım ürünlerini ve ham maddelerini Avrupa pazarlarına ihraç etme imkânı verilmektedir.

Bugün Afrika'da görülen istikrarsızlık, iç çatışma ve bazı bölgelerdeki karışıklıkların başlıca sebebinin, sömürge yönetimlerinin geride bıraktıkları sunî sınırlar ve azınlıklar gibi siyasî meseleler teşkil etmektedir. Berlin Konferansı (1884-1885) ve Brüksel Kongresi (1890) ile sömürgeciliğin fiilî işgal esasına bağlanması sömürgeler arasında ortaya sunî sınırlar çıkarmıştır. Sınırların belirlenmesinde ülkelerin sosyal ve kültürel özellikleriyle coğrafî yapıları dikkate alınmadığından, aynı kabile insanların iki ayrı devletin sınırları içerisinde kalmaları ve birbirine düşman kabilelerin de bir devletin çatısı altında toplanmaları söz konusu olmuştur. Bunun sonucunda sömürgeci siyasî otoritenin kalkması ile ülke içinde etnik çatışmalar ortaya çıkarken komşu devletler arasında da sınır anlaşmazlıklarından doğan çar-

tışmalar başlamıştır. Bu yüzden Afrika Birliği Teşkilâtı sınır çatışmalarıyla ilgilenmek zorunda kalmış ve bazı çatışmaların durdurulmasında başarı sağlarken bazısında başarılı olamamıştır (daha geniş bilgi için bk. AFRİKA BİRLİĞİ TEŞKİLÂTI).

Sömürge yönetiminden kalan ve bağımsız devletleri ciddi şekilde uğraştıran önemli bir mesele de "beyaz yönetim" meselesidir. Cezayir'de sömürge yönetimi döneminde buraya gelip yerleşen Fransızlar bağımsızlıktan sonra uzun yıllar ciddi problem olmuştur. 1965'te bağımsızlık kazanan ve beyaz azınlık yönetimi kuran Güney Rodezya'da siyahların yönetimi ele geçirmeleri uzun silâhlı mücadele sonunda mümkün olabilmıştır (1980). Güney Afrika Cumhuriyeti'nde ve onun işgali altındaki Namibia'da ise beyaz azınlık yönetimi hâlâ Afrika'nın en önemli siyasî problemini oluşturmaya devam etmektedir.

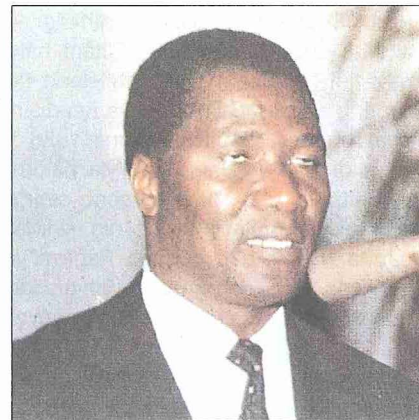
Bağımsızlık sonrasında Afrika'nın genç devletleri karşı karşıya buldukları ekonomik ve sosyal problemleri çözmek ve millî birliği kurmak için etnik ve siyasî bölünmelere ortam hazırlamayan birleştirici ve merkezîyetçi üniter devlet modelini benimseyerek ülkelerine tek parti sistemini ve yukarıdan aşağıya doğru inen toplumu düzenleme anlayışını yerleştirmeye çalıştılar. Özellikle Batı Afrika'da bağımsızlık öncesinde kurulan çok partili sistem yerini tek partili sisteme bıraktı. Afrika ülkeleri ekonomik alanda kalkınmak için de sanayileşme yolunu seçtiler ve vasıta olarak sosyalizmi tercih ettiler. Ancak ül-

kelerinde sanayileşmeyi gerçekleştirebilecek derecede güçlü bir yerli özel sektör mevcut olmadığı ve kapitalist sistem ortamında gelecek yabancı sermayenin, ülkeyi yine Batılılar'ın kontrolüne sokacağı gerçeği karşısında benimstedikleri Afrika sosyalizminin Marksizm'le pek ilgisi yoktur. Sadece, devletin ülke problemlerine aktif şekilde karışmasını hedef alan bu yol, amaç olarak değil ekonomik kalkınmada bir araç olarak seçilmiş ve bu sistemin bağımsızlığını kazanılmasında en önemli rolü oynayan Afrika milliyetçiliği ile birleştirilmesi ekonomik ve sosyal gelişme alanında yeni bir yol oluşturmuştur.

Afrika ülkeleri milletlerarası politika alanında kendilerini yıllarca horlamış ülkelere varlıklarını ve onlarla eşit haklara sahip olduklarını kabul ettirebilmek için büyük gayret gösterdiler. Bu amaçla milletlerarası politikaya ve kuruluşlara aktif şekilde katıldılar. Birleşmiş Milletler'de ve diğer milletlerarası teşkilâtlarda oluşturdukları gruplarla kendilerinden söz ettirdikleri gibi milletlerarası dayanışma ve iş birliğine de katkıda bulundular. Bu teşkilâtlarda eski idarecileriyle yan yana oturmaları ve onlarla eşit seviyede oy kullanmaları kendilerine güvenlerini arttırdı. Birleşmiş Milletler'in Afrika meseleleriyle ilgili birçok karar almasını sağladıkları gibi mevcut milletlerarası hukuka karşı çıkarak yeniden düzenlenmesini de istedikler. Özellikle milletlerarası alanda takip ettikleri "bloksuzluk politikası" ile kendilerini kabul ettirme imkânı buldular.

Bağımsızlıktan sonra Afrika'da çeşitli alanlarda birleşme problemleri gündeme geldi. Kwame Nkrumah, Akra'da toplanan bütün Afrika Halkları Konferansı'nda (1958) "organik birleşme" tezini savunurken Senghor, Azikiwe ve Selâsiye gibi liderler bu teze karşı çıkıp "fonksiyonel birleşme" tezini işlediler. Bu liderler bağımsızlığın hemen arkasından siyasî birleşmeye gidilemeyeceğini ve ancak mahallî kuruluşlar yoluyla ticarî ve iktisadî bir iş birliğinin geliştirilebileceğini, bu birliğin de kademeli şekilde kurulabileceğini savunuyorlardı. Fakat fonksiyonel birlik iyi yürütülemedi ve 1960'lara kadar Afrikalılar arasında görülen iş birliğine yönelik faaliyetler, bu tarihten itibaren devletler arasında bloklama dönüştü. Bu arada bağımsızlıklarına yeni kavuşan ve "Brazzaville devletler grubu" olarak bilinen on bir Fransız sömürgesi Kamerun, Bra-

Afrika milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden Ahmed Seku Ture

zavil Kongosu, Fildişi Sahili, Dahomey, Gabon, Yukarı Volta, Madagaskar, Nijer, Orta Afrika Cumhuriyeti, Senegal ve Çad siyasî birlik düşüncesine karşı çıkarken Fas, Gana, Gine, Mali, Birleşik Arap Cumhuriyeti (Mısır-Suriye 1958-1961), Libya ve Cezayir geçici hükümeti Kazablanka'da yaptıkları toplantıda (Ocak 1961) siyasî birlik fikrini savundular. "Kazablanka grubu" olarak anılan bu devletlerin fikrine karşılık da "Monrovia grubu" adıyla yeni bir gruplaşma ortaya çıktı. Brazavil grubuna ilâve olarak Liberya, Nijerya, Somali, Sierra Leone, Togo, Etiyopya ve Libya'dan oluşan bu yeni grup, Liberya'nın başşehri Monrovia'da yaptıkları toplantıda (Mayıs 1961) siyasî birleşmeye karşı çıkıp Afrika dayanışmasını savundular. Bölgelerde görülen bloklaşmalar diğer bazı grupların da ortaya çıkmasına sebep oldu. Afrika Birliği Teşkilâtı'nın kurulmasıyla (1963) bu gibi grupların çoğu dağıldıysa da bazıları hâlâ faaliyetlerini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. C. Anane—G. Brown, *Africa in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Ibadan 1966; A. Bourde, *L'Afrique Orientale*, Paris 1968, s. 34-68; J. D. Fage, *A History of West Africa*, Cambridge 1969, s. 51-220; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum 1970, s. 77-103; R. Lurafni, *Sömürgecilik Tarihi* (trc. Halim İnal), İstanbul 1975, s. 231-301; Charles—André Julien, *Histoire de l'Afrique Blanche*, Paris 1976, s. 104-126; Fernand Bezy, "Du Colonialisme au néo-Colonialisme", *Le Nouveau dossier Afrique*, Marabout 1977, s. 173-179; A. McEvedy, *The Penguin Atlas of African History*, London 1980, s. 66-130; Baskin Oran, *Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara 1980, s. 68 vd.; E. A. Boateng, *A Political Geography of Africa*, Cambridge 1980, s. 54-79; G. Barraclough, *Times Dünya Tarihi Atlası* (trc. Zeki Özer), İstanbul 1980, s. 240-241, 244-245, 248-249, 276, 282, 283; J. D. Fage—M. Verity, *An Atlas of African History*, London 1982, s. 44-71; *The Cambridge Encyclopedia of Africa* (nşr. Roland Oliver), Cambridge 1984, s. 141-220; İbrahim Sughayroon, "Islam in Uganda: Traders and Trade Routes and the Establishment of Islam in Uganda Kingdom", *Proceeding of the First Islamic Geographical Conference*, Riyad 1984, VI, 61-76; *Africa South of the Sahara 1988*, London 1987, s. 11-43; Henri Brunschwig, "Politique et économie dans l'Empire Français d'Afrique Noire 1870-1914", *JAfr.H*, XI/3 (1970), s. 401-417; Olutunji Oloruntimehin, "French Colonisation and African Resistance in West Africa up to the First World War", *Tarikh*, IV/3, Nigeria 1973, s. 24-34; Ishijuke Kabongo, "Les Cultes africains comme manifestation de la résistance au colonialisme belge (1920-1948)", *Presence Africaine*, sy. 104, Paris 1977, s. 46-59; "Afrique", *EUn*, I, 345-363.

DAVUT DURSUN

8. Afrika'da Başlıca İslâmî Cihad ve Direniş Hareketleri. Afrika XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında İslâm'ı yaymak ve Avrupa ülkelerinin sömürgeci genişlemesine karşı koymak amacı taşıyan bazı hareketlere sahne oldu. Tasavvufî düşünceden büyük çapta etkilenen bu hareketlerin belli başlıları şunlardır.

a) Fülânî Hareketi. Batı Afrika'da sömürgecilik öncesinde en önemli İslâmî cihad hareketi, Senegal'in Futa Toro bölgesinden Nijerya'nın kuzeyindeki Hevsâ bölgesine hicret etmiş Fülânî kabilesine mensup Osman b. Füdî'nin (Osman dan Fodyo, ö. 1817) putperest kabileler arasında İslâm'ı yaymak için başlattığı harekettir. Osman b. Füdî'nin kısa zamanda iyi sonuçlar elde etmesiyle Gobir bölgesindeki Degal'da büyük bir müslüman topluluk meydana geldi. Bu topluluğun gittikçe güçlenmesi, bölgeyi kontrolünde tutan Hevsâ Krallığı'nda endişe uyandırdı ve iki topluluk arasında bir gerilime yol açtı. 1797'de Gobir Kralı Nafata ile onun yerine geçen Yunfa müslüman yayılmasının önüne geçmek için bazı tedbirler aldılar. Hareketin lideri Osman b. Füdî'ye karşı saldırıya geçen Gobir Kralı Yunfa'nın kuvvetlerini müslümanlar başarıyla püskürterek 1806-1808 yılları arasında bölgede birçok önemli merkezi ele geçirip nüfuzlarını genişlettiler. Gobir'in merkezi Alkalawa'yı da Fülânî hareketinin nüfuzuna alan Osman b. Füdî, İslâmî esaslara bağlı bir devlet kurdu (1809) ve Atlantik sahillerinden Tinbüktü ve Hevsâ'ya kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra, sınırları genişleyen devletin batı kesimini kardeşi Abdullah b. Muhammed'e, doğu kesimini de oğlu Muhammed Bello'ya bıraktıysa da ölünceye kadar devleti tek başına yönetmeye devam etti.

Fülânî hareketi, Osman b. Füdî'nin ölümünden sonra oğlu Muhammed Bello (ö. 1838) tarafından Sokoto Halifeliği adı altında sürdürüldü. Bello, Fülânî hâkimiyetini kabul etmeyen kabilelerle devamlı bir savaş halinde idi ve kendisine itaat etmeyen kabilelere karşı 1836'da kazandığı Gawakuke Savaşı'yla hâkimiyeti altındaki toprakları en geniş sınırlarına ulaştı. Sokoto Devleti'nin sınırları batıda Mâsinâ'dan doğuda Bagirmî'ye, güneyde Yorbu'dan kuzeyde Büyük Sahra'daki Adar Agâdes'e kadar uzanıyordu. Giriştiği fetih hareketleri yanında Muhammed Bello, ilmi gelişmeyi de teşvik ederek medrese ve camiler inşa et-

tirdi. Kendisi de ilmi çalışmalara bizzat iştirak ederek ülkede ilmi seviyenin yükselmesine çalıştı. Ayrıca dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı koymak için sınırlarda ribât* lar inşa ettirdi.

Mâsinâ bölgesinde Osman b. Füdî'nin kine benzer faaliyeti, Ahmedü Lobbo (Şeyh Hamedü) olarak bilinen Fülânî âlimi Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Saîd gerçekleştirmiştir. Osman b. Füdî'nin emrinde cihad hareketlerine katılan Ahmedü Lobbo daha sonra Mâsinâ bölgesindeki kabileler arasında İslâm'ı yaymaya çalıştı ve 1813'te putperest Bambara kabilelerine karşı cihad ilân etti. 1826'da Tinbüktü'ye kadar ilerledi ve Hamdullahi şehrini başşehir yaparak bir İslâm devleti (Mâsinâ Şeyh Hamad Devleti) kurdu. Ahmedü Lobbo'nun ölümü üzerine (1844) devletin başına oğlu Ahmedü Şeyhu (ö. 1852) geçti ise de el-Hâc Ömer'in 1862'de başşehir Hamdullahi'yi ele geçirmesiyle bu devlet ortadan kalktı.

b) Tekrûr Devleti ve el-Hâc Ömer. Batı Afrika'da Avrupa sömürgeciliğine karşı başlatılan cihad hareketlerinin önemlilerinden biri de el-Hâc Ömer'in (ö. 1864) liderliğindeki harekettir. Ticâniyye tarihine mensup olan el-Hâc Ömer, Futa Calon bölgesinde Diaguku'da bir din öğretimi ve davet merkezi kurarak (1840) etrafına büyük bir cemaat topladı. Daha sonra Dinguiray'a yerleşerek putperestleri İslâm'a davet etmeye başladı ve 1852'de putperest kabilelere karşı cihad ilân etti. Kısa zamanda bölgedeki şehirlerin çoğunu ele geçirdi. Bambuk ve Bambara Krallığı'nı kontrolüne aldı. Ardından Avrupa sömürgeciliğine karşı harekete geçti. el-Hâc Ömer'le ticarî ilişki içinde olmalarına rağmen Fransızlar bölgeyi sömürgeleştirmek amacıyla, Senegal nehri kıyısındaki Medine şehrini saldırdılar (1857). Ancak el-Hâc Ömer liderliğindeki müslümanlar şehri kuvvetle savundu. Daha sonra doğuya doğru çekilmeye karar veren el-Hâc Ömer, Mâsinâ ve Bambara bölgesindeki birçok şehri kontrolüne aldı ve kurduğu Tekrûr Devleti, Tinbüktü'ye kadar uzanan bölgeye hâkim oldu. Bu arada bölgede el-Hâc Ömer'e karşı birçok ayaklanma meydana geldi. Kendisi de bu ayaklanmaların birinde öldürüldü (1864). el-Hâc Ömer'in ölümünden sonra, taraftarlarından bir kısmı başkanlık için seçim yapılmasını isterlerken bir kısmı da onun büyük oğlunu halef tayin ettiğini iddia ettiler. el-Hâc Ömer'in ye-